

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НИКОЛЮК ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

УДК 338.43:339.137.2

**ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Житомир – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Житомирському національному агроекологічному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор
Зіновчук Віталій Володимирович,
Житомирський національний
агроекологічний університет,
завідувач кафедри маркетингу

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Єрмаков Олександр Юхимович,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
завідувач кафедри економіки праці
та соціального розвитку

доктор економічних наук, доцент
Яців Ігор Богданович,
Львівський національний
аграрний університет,
проректор з наукової роботи

доктор економічних наук, доцент
Гльїн Валерій Юрійович,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
завідувач кафедри обліку, контролю
та оподаткування агробізнесу

Захист відбудеться 10 листопада 2017 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 14.083.02 у Житомирському національному агроекологічному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 10008, м. Житомир, бульвар Старий, 7, ауд. 55.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Житомирського національного агроекологічного університету Міністерства аграрної політики та продовольства України за адресою: 10008, м. Житомир, бульвар Старий, 7.

Автореферат розісланий 9 жовтня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат економічних наук

Л. В. Тарасович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Активізація процесів глобалізації та поступова лібералізація зовнішньої торгівлі відкривають перспективи доступу вітчизняних сільськогосподарських підприємств до висококонкурентних світових ринків продовольства, а також створюють передумови для входження іноземних товаровиробників на внутрішні ринки. Водночас, неоднорідність умов функціонування підприємств, які різняться організаційно-правовим статусом, розмірами, ресурсною базою та інвестиційними можливостями, зумовлює нерівномірність їх розвитку. Відтак, актуальності набуває розробка методів і механізмів конкурентного позиціонування суб'єктів агробізнесу із обов'язковим урахуванням їх ресурсного потенціалу і особливостей діяльності. Утримання стійких конкурентних позицій сільськогосподарських підприємств потребує економічно обґрунтованого перерозподілу ресурсів виробників у напрямку зниження собівартості продукції, забезпечення її відповідності міжнародним стандартам якості та безпеки, підвищення ефективності бізнесу. Враховуючи необхідність адаптації до швидкозмінних зовнішніх викликів, обґрунтування системи стратегічних напрямів формування конкурентоспроможності має відповідати критеріям інноваційності, найменшої ризиковості та максимальної ефективності. Лише у такий спосіб можливо наростити конкурентний потенціал сільськогосподарських підприємств, оновити їх техніко-технологічну базу, мінімізувати ризики, забезпечити доступ до інвестиційних ресурсів і високу прибутковість діяльності.

Серед основоположників теорії конкурентоспроможності та конкурентних переваг підприємства, насамперед, слід виділити А. Сміта, Д. Рікардо, Ф. Хайека, Дж. Хікса, Дж. Робінсон, Е. Чемберліна, М. Портера, К. Прахалада, Г. Хамела та інших, чії наукові праці присвячено виявленню джерел конкурентоспроможності господарюючого суб'єкта, а також розробці методів їх утримання. Вагомий внесок у розвиток сучасної теорії конкурентоспроможності належить Дж. Барні, Р. Гранту, Р. Ейміту, Д. Тісу, П. Шоемейкеру та ін. (ресурсна теорія); Ф. Муру (концепція коеволюційного розвитку фірми); М. Брандербургеру, Дж. Нейлбаффу (теорія співконкуренції), К. Вичану, Р. Моборну (стратегія блакитного океану). Ґрунтовні дослідження у сфері формування конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських підприємств проведено такими відомими вченими-економістами як: В. Андрійчук, О. Гудзинський, Л. Ємчук, О. Єрмаков, В. Збарський, В. Зіновчук, В. Ільїн, М. Ільчук, С. Кваша, Ю. Лупенко, П. Макаренко, М. Малік, Л. Масловська, В. Месель-Веселяк, М. Місюк, О. Мороз, Б. Пасхавер, П. Саблук, В. Ткачук, О. Ульяновченко, О. Школьний, О. Шубравська, І. Яців та ін.

Разом з тим, глибокі системні трансформації зовнішніх та внутрішніх умов ведення агробізнесу, які зазвичай мають хаотичний і невизначений характер, а також стрімкий розвиток методів економічних досліджень зумовлюють необхідність узгодження існуючих теоретико-методологічних підходів формування стійких конкурентних переваг із сучасними економічними

реаліями. Нечітко сформульованими та недостатньо обґрунтованими залишаються системоутворюючі принципи і закономірності перетворення першоджерел конкурентоспроможності у стійкі конкурентні переваги. Поглиблення потребує інструментарій забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств різних за внутрішніми та зовнішніми умовами функціонування.

Зазначене зумовлює об'єктивну необхідність розробки теоретико-методологічних положень і науково-практичних рекомендацій щодо формування та утримання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств у глобальному економічному середовищі. Необхідність розв'язання окреслених проблем зумовила вибір теми і мети дисертаційного дослідження, його завдань та структури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є результатом наукових досліджень, виконаних автором відповідно до плану науково-дослідних робіт Житомирського національного агроекологічного університету за темами: «Розробити та обґрунтувати стратегічні напрями і пріоритети формування конкурентоспроможності аграрного сектора економіки Північно-Західного регіону» (номер державної реєстрації 0110U002406), у межах якої автором обґрунтовано теоретико-методологічні основи формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств; «Моделювання процесів управління конкурентоспроможністю підприємства» (номер державної реєстрації 0116U004553), у рамках якої розроблено моделі формування та утримання конкурентоспроможності суб'єкта агробізнесу, які визначено методологічною базою прийняття управлінських рішень щодо створення стійких конкурентних переваг.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є обґрунтування теоретико-методологічних положень і практичних рекомендацій щодо формування та утримання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, використання яких сприятиме забезпеченню однорідності умов функціонування та розвитку різних за організаційно-правовим статусом, розміром та ресурсним потенціалом суб'єктів агробізнесу, а також зміцненню їх ринкових позицій. Досягнення поставленої мети дисертаційного дослідження зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- уточнити визначення основних понять теорії конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств;
- класифікувати чинники конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств;
- обґрунтувати науково-методологічний підхід до проведення дослідження процесів формування конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу;
- розробити концепцію управління конкурентоспроможністю сільськогосподарських підприємств;
- визначити теоретико-методологічні особливості управління процесом формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств;

- розробити методичку оцінки конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств із урахуванням рівня їх інформаційного забезпечення;
- виявити основні проблеми, які перешкоджають забезпеченню стійких конкурентних позицій вітчизняних сільськогосподарських підприємств;
- удосконалити методичку оцінки виконання функцій інституціональним середовищем конкуренції, що суттєво впливають на конкурентоспроможність сільськогосподарських товаровиробників;
- виділити пріоритетні напрями диверсифікації діяльності сільськогосподарських підприємств для підвищення їх конкурентоспроможності;
- розробити пропозиції щодо участі сільськогосподарських підприємств в інтеграційних процесах з метою підвищення їх конкурентоспроможності;
- обґрунтувати рекомендації щодо активізації інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств;
- узагальнити особливості управління зрівноваженим розвитком як невід'ємної складової забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства;
- запропонувати механізм зміцнення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств на основі управління їх витратами;
- розкрити роль технологій та інструментів маркетингу в процесі формування та утримання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств;
- побудувати модель забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств із врахуванням інноваційної складової їх діяльності.

Об'єктом дослідження є процес формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та науково-прикладних аспектів формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є *системно-синергетичний підхід* до пізнання закономірностей формування, використання та утримання конкурентних переваг, що ґрунтується на поданні діяльності сільськогосподарського підприємства у вигляді цілісної системи, компоненти якої, взаємодіючи між собою та із зовнішнім середовищем, забезпечують створення нової системної властивості – конкурентоспроможності. За допомогою цього підходу проведено декомпозицію і розроблено структурно-функціональну модель процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. Застосувавши *положення системного аналізу*, запропоновано класифікацію чинників конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів, побудовано абстрактну модель інтеграції сільськогосподарських підприємств та визначено механізм забезпечення їх зрівноваженого розвитку.

Ретроспективний метод використано у дослідженні еволюції теорії конкурентоспроможності підприємств. Застосувавши *методи індукції та операціоналізації* понять, доповнено понятійний апарат теорії конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств і обґрунтовано стратегічні напрями забезпечення стійких конкурентних позицій суб'єктів агробізнесу. *Економіко-статистичний і монографічний методи* використано у процесі аналізу сучасного стану та ефективності діяльності вітчизняних сільськогосподарських підприємств, а також для виявлення проблем, які перешкоджають формуванню й утриманню конкурентних переваг товаровиробників. На основі методу *кореляційно-регресійного аналізу* визначено ступінь і характер впливу основних чинників на конкурентоспроможність виробників сільськогосподарської продукції.

Порівняльну оцінку реалізації конкурентного потенціалу сільськогосподарських підприємств проведено на базі *методу аналізу середовища функціонування DEA* із використанням спеціального програмного забезпечення *DEAFrontier*. *Метод бенчмаркінгу* використано для оцінювання оптимальності виробничої структури суб'єктів агробізнесу. За допомогою методів *таксономічного аналізу, аналізу головних компонент, експертного, інтегрального та рейтингового оцінювання* здійснено кількісну оцінку рівня конкурентоспроможності підприємств із різним доступом до інформації про конкурентів. Дослідження здатності інституціонального середовища конкуренції сільськогосподарських підприємств виконувати покладені на нього функції проведено із використанням положень *нечіткої логіки*.

В основу визначення стратегічних груп сільськогосподарських підприємств, яке необхідне для розробки конкурентних стратегій, покладено *метод кластерного аналізу*. Моделі оптимізації структури заробітної плати персоналу сільськогосподарських товаровиробників та їх виробничої структури побудовано за допомогою *методу лінійного програмування*. У процесі розробки моделей забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств та їх зрівноваженого розвитку застосовано метод *динамічного моделювання*.

Інформаційну базу дослідження склали вітчизняні законодавчі та нормативні акти, законодавчі акти Європейського Союзу, дані Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), Світового банку, офіційні матеріали Державної служби статистики України, дані документів первинного обліку та звітність сільськогосподарських підприємств України, наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з проблеми дослідження, інформація із всесвітньої комп'ютерної мережі *Internet*, результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів. Основні положення, які визначають наукову новизну та відображають найвагоміші результати дослідження автора, включають такі наукові позиції:

вперше:

- розроблено науково-методологічний підхід до проведення дослідження процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств із системним урахуванням умов їх зовнішнього і

внутрішнього бізнес-середовища, алгоритмізацією розробки конкурентних стратегій, оцінкою рівня конкурентоспроможності та аналізом чинників, які впливають на неї;

- обґрунтовано теоретико-методологічні положення управління процесом формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства, що полягає у використанні структурно-функціональної моделі трансформації складових його наявного ресурсного потенціалу (чинників прямої дії) та їх комбінуванні під впливом інституціонального середовища конкуренції (чинників опосередкованої дії);
- запропоновано динамічну модель забезпечення стійких конкурентних позицій сільськогосподарських підприємств, яка формалізує процес зростання рівня їх конкурентоспроможності та розміру прибутку у результаті перманентного оновлення та зміни конкурентних переваг за рахунок активізації інноваційних процесів;

удосконалено:

- визначення поняття «конкурентоспроможність підприємства», що, на відміну від існуючих дефініцій, враховує системні властивості процесу її формування та інтерпретує як характеристику суб'єкта агробізнесу з відображенням ступеню реалізації його фактичної та потенційної спроможності створювати, утримувати і використовувати стійкі конкурентні переваги;
- концептуальні положення управління конкурентоспроможністю сільськогосподарського підприємства, що, на відміну від традиційних підходів, узагальнюють принципи та функції цього процесу, а також інтерпретують дію складових механізму управління конкурентоспроможністю, зокрема: його методів, інструментів, важелів та стимулів;
- методику оцінки рівня конкурентоспроможності, яку доповнено обчисленням узагальненого показника, що відображає ринкові позиції підприємства відносно суперників і ґрунтується на використанні методів експертного та інтегрального оцінювання (за відсутності даних про конкурентів), або багатовимірних методів головних компонент і таксономічного аналізу (у разі достатнього інформаційного забезпечення);
- рекомендації щодо активізації інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств, які передбачають формування системи провайдингу інновацій на базі загальнонаціональної платформи та університетських центрів трансферу технологій, створення банків даних відкритого доступу (інформація про кон'юнктуру ринку інновацій, їх ефективність і розробників, сільськогосподарські підприємства та їх потенційних інвесторів) та акумуляцію і захист інформації про новації на стадії розробки;
- наукові пропозиції щодо інтеграції сільськогосподарських підприємств, в основу яких, на відміну від існуючих, покладено, по-перше, оптимізацію компонентів інтегрованої системи шляхом моделювання процесу консолідації потенціалів суб'єктів агробізнесу і, по-друге, поступову

трансформацію таких об'єднань у багаторівневі, вертикально інтегровані структури;

- методику кількісного оцінювання виконання функцій інституціональним середовищем сільськогосподарських підприємств, яка, на відміну від використовуваних, ґрунтується на положеннях теорії нечітких множин і передбачає кількісне вимірювання здатності інституцій усувати прояви недобросовісної конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції і оренди землі, запобігати виникненню інформаційної асиметрії, попереджувати негативні зовнішні впливи та знижувати господарські ризики;
- механізм управління зрівноваженим розвитком сільськогосподарських підприємств у забезпеченні їх конкурентоспроможності, методологічним базисом якого визначено гармонізацію економічної, соціальної та екологічної компонент за рахунок оптимізації системи зовнішніх регуляторів і внутрішніх методів керування господарською діяльністю;
- науково-практичні рекомендації щодо вибору напрямів диверсифікації діяльності сільськогосподарського підприємства для посилення його конкурентоспроможності, у яких в порівнянні з існуючими підходами враховано фінансово-економічний стан і ресурсний потенціал суб'єктів агробізнесу, а також визначено напрями формування додаткових конкурентних переваг та зниження ризиків у межах горизонтальної, вертикальної «назад» і «вперед», конгломератної форм диверсифікації;

дістали подальшого розвитку:

- класифікація чинників конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, яка враховує закономірності процесу її формування та ґрунтується на таких класифікаційних ознаках, як сфера виникнення чинників і характер їх участі у створенні конкурентних переваг;
- ідентифікація проблем, що перешкоджають формуванню конкурентних переваг вітчизняних сільськогосподарських підприємств і включають відсутність стійкої позитивної динаміки ефективності їх діяльності, недостатню ресурсовіддачу, варіацію реалізаційних цін сільськогосподарської продукції у розрізі каналів збуту, високий рівень ринкових ризиків, диференціацію умов функціонування та розвитку різних за організаційно-правовим статусом і розмірами суб'єктів агробізнесу;
- механізм підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств шляхом управління їх витратами, який ґрунтується на використанні бенчмаркінгу, диференціює резерви зниження собівартості продукції залежно від розмірів та фінансово-економічного стану товаровиробника, визначає послідовність процесу зниження сукупних витрат і передбачає двоетапну оптимізацію структури заробітної плати як інструменту мотивації персоналу до економії ресурсів;
- пропозиції щодо поглиблення системоутворюючої функції маркетингу у процесі формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, що передбачають оптимізацію каналів збуту з урахуванням виду продукції, розміру її партії та типу ринку; мобілізацію можливостей

створення доданої вартості виготовленої продукції, визначення елементів системи маркетингових комунікацій для учасників ринків сільськогосподарської сировини та продуктів її переробки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у можливості використання запропонованих теоретико-методологічних положень та науково-практичних рекомендацій сільськогосподарськими підприємствами у процесі формування їх конкурентоспроможності.

Розробки автора щодо методичних рекомендацій оцінювання ефективності використання конкурентного потенціалу сільськогосподарськими підприємствами, а також відносно механізмів активізації їх зрівноваженого розвитку прийнято до впровадження Міністерством аграрної політики та продовольства України (довідка № 37-11-15/22149 від 28.09.2017 р.).

Наукові розробки автора відносно методичного забезпечення оцінювання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств та напрямів зниження собівартості сільськогосподарської продукції з метою зміцнення їх конкурентних позицій враховані Управлінням агропромислового розвитку Житомирської обласної державної адміністрації (довідка № 1544/8 від 12.09.2017 р.).

Запропоновані напрями розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та вертикальної інтеграції як невід'ємної умови забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, а також методичні основи оцінювання результативності виконання функцій їх інституціонального середовища впроваджено у діяльність Житомирської обласної ради (довідка № р-5-22/1455 від 15.08.2016 р.).

Рекомендації, що стосуються механізмів захисту конкуренції на ринку сільськогосподарської продукції та способів зниження інформаційної асиметрії і стимулювання інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств, використано у діяльності Департаменту економічного розвитку, торгівлі та міжнародного співробітництва Житомирської обласної державної адміністрації (довідка № 02/2010 від 11.10.2016 р.).

Пропозиції відносно поглиблення євроінтеграційного вектору розвитку виробників та зміцнення їх конкурентних позицій на світових ринках сільськогосподарської продукції застосовано у діяльності Ємільчинської районної ради Житомирської області (довідка № 55-А від 23.05.2016 р.).

Наукові положення, які стосуються оптимізації структури заробітної плати працівників у сільському господарстві з метою створення цінових конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств, впроваджено ТОВ «Сільськогосподарське підприємство «Агродім» (довідка № 91 від 17.08.2016 р.).

Методику оцінки ризиків, які визначено основним чинником стійкості конкурентних переваг, та рекомендації відносно диверсифікації діяльності сільгоспідприємств як стратегічного напрямку формування їх конкурентоспроможності прийнято до впровадження Житомирською філією державного підприємства «Центр сертифікації та експертизи насіння і садивного матеріалу» (довідка № 5 від 15.02.2017 р.).

Результати дослідження, що стосуються методичних підходів до оцінки господарських ризиків, комплексної діагностики конкурентоспроможності та напрямів диверсифікації господарської діяльності, впроваджено СВК «Лабунський» Полонського району Хмельницької області (довідка № 3 від 17.01.2017 р.).

Теоретико-методологічні узагальнення щодо оптимізації господарських процесів сільськогосподарських підприємств; інструментарію обґрунтування управлінських рішень відносно диверсифікації їх діяльності; механізмів управління ризиками, зокрема, оцінки ризиковості господарювання виробників сільськогосподарської продукції; напрямів зниження собівартості продукції; системного аналізу процесів формування конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу та управління нею використовуються в навчальному процесі Житомирського національного агроєкологічного університету при викладанні дисциплін «Системний аналіз», «Економіко-математичні методи і моделі в управлінні фінансами», «Економіко-математичні методи і моделі», «Логістика», «Кооперація в АПК» (довідка № 549 від 28.03.2016 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є оригінальною самостійно виконаною науковою працею, в якій відображено теоретико-методологічні та практичні узагальнення і пропозиції, отримані автором особисто. Положення, які виносяться на захист, у повному обсязі викладено у наукових працях.

Апробація результатів дослідження. Основні результати і висновки наукових досліджень доповідалися та отримали схвальну оцінку на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Продуктивні сили та продовольча безпека країни» (Київ, черв. 2010 р.), «Актуальні проблеми розвитку регіональних АПК» (Луцьк, 26–27 трав. 2011 р.), «Управління сучасним підприємством» (Київ, 22–23 бер. 2012 р.), «Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні» (Житомир, 5–7 квіт. 2012 р.), «Розвиток аграрного підприємництва: тенденції та перспективи» (Київ, лип. 2012 р.), «Кооперативні читання» (Житомир, 4–6 квіт. 2013 р., 27–29 бер. 2014 р., 3 квіт. 2015 р.), «Економіка: сучасний стан та пріоритети розвитку» (Сімферополь, 26 квіт. 2013 р.), «Менеджмент та маркетинг: сучасні глобальні виклики» (Донецьк, 16–17 трав. 2013 р.), «Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках» (Одеса, 13–14 черв. 2013 р.), «Підвищення національної конкурентоспроможності: управлінські, соціально-економічні та науково-технічні аспекти» (Сімферополь, Ялта, 19–23 лист. 2013 р.), «Перспективи розвитку ринкової економіки на засадах конкурентоспроможності, інноваційності та сталості» (Дніпропетровськ, 14–15 лют. 2014 р.), «Органічне виробництво і продовольча безпека» (Житомир, квіт. 2014 р.), «Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку аграрного виробництва» (Харків, 24–25 квіт. 2014 р.), «Фундаментальні та прикладні проблеми підприємницької діяльності в аграрному секторі» (Харків, 24 квіт. 2015 р.), «Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи» (Львів, 17–18 квіт. 2015 р.), «Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization:

Proceedings of the International Scientific Conference» (Клайпеда, 29 січ. 2016 р.), «Маркетингове забезпечення продуктового ринку» (Полтава, 17–18 трав. 2016 р.), «Formation of Modern Economic Area: Benefits, Risks, Implementation Mechanisms» (Тбілісі, 29 квіт. 2016 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковано у 46 наукових працях загальним обсягом 37,1 друк. арк. (35,7 друк. арк. належить автору), серед яких: одноосібна монографія обсягом 18,3 друк. арк.; 3 статті в іноземних наукових періодичних виданнях (1,6 друк. арк.); 21 стаття у вітчизняних наукових фахових виданнях (13,2 друк. арк.), 7 з яких включено до міжнародних наукометричних баз (4,2 друк. арк.); 21 публікація в інших наукових виданнях (4,1 друк. арк.).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (516 найменувань), 26 додатків. Основний текст дисертації викладено на 364 сторінках, містить 89 таблиць та 58 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі – «**Теоретичні засади конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств**» – виділено етапи еволюції теорії конкурентоспроможності підприємства та запропоновано визначення її основних понять; розроблено структурно-функціональну модель процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства; запропоновано класифікацію чинників конкурентоспроможності; обґрунтовано механізм управління конкурентоспроможністю підприємства.

Встановлено, що розвиток теорії конкурентоспроможності підприємства відбувався у чотири етапи. Перший етап характеризувався ототожненням конкурентоспроможності підприємства із конкурентоспроможністю продукції та визначенням ціни як основного фактора конкурентних позицій господарюючого суб'єкта (теорії цінової конкуренції). На другому етапі цінові чинники доповнено неціновими, що дало змогу суттєво розширити інструментарій формування конкурентних переваг (теорії ефективного управління). Представники третього етапу поглибили висновки попередників, довівши, що управління конкурентоспроможністю має носити стратегічний характер та орієнтуватись на майбутній стійкий результат (теорії стратегічного управління). Що ж до сучасної наукової думки (четвертий етап), то вона враховує інтеграційні та глобалізаційні процеси і розглядає підприємство як елемент зовнішнього середовища, у межах якого воно функціонує та із яким взаємодіє (теорії співконкуренції).

Враховуючи результати етимологічного та термінологічного аналізу, поняття «конкурентоспроможність підприємства» визначено як характеристику, яка відображає ступінь реалізації його фактичної та потенційної спроможності формувати, утримувати і використовувати стійкі конкурентні переваги. Індикатором стійкості конкурентної переваги є її імітованість, тобто ймовірність повторення переваги суперниками. Джерела

конкурентних переваг мають багаторівневу структуру. На нижньому рівні виділено ресурси, на проміжних – їх комбінації, на вищому рівні – здатності (результати інтеграції комбінацій). Сукупність ресурсів, їх комбінацій та здатностей утворюють конкурентні переваги. Різні здатності підприємств створювати унікальні комбінації з низьким рівнем імітованості є причиною того, що господарюючі суб'єкти зі схожим ресурсним потенціалом часто різняться за своїми конкурентними позиціями.

Для організації дослідження конкурентоспроможності найбільш інформативною є класифікація її чинників залежно від їх участі у створенні конкурентних переваг. За цією ознакою чинники розподіляються на такі, що мають прямий та опосередкований вплив. Процес формування конкурентоспроможності можна відобразити так: фактори прямої дії нижніх рівнів ієрархії (ресурси та здатності), взаємодіючи між собою, утворюють чинники прямого впливу вищого рівня – конкурентні переваги, які, в свою чергу, формують конкурентоспроможність підприємства. Натомість, чинники опосередкованої дії лише впливають на рівень конкурентоспроможності. У результаті системного аналізу процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств розроблено його структурно-функціональну модель, яка відображає входні параметри, зовнішні регулятори, внутрішні механізми та послідовність створення конкурентних переваг (рис. 1).

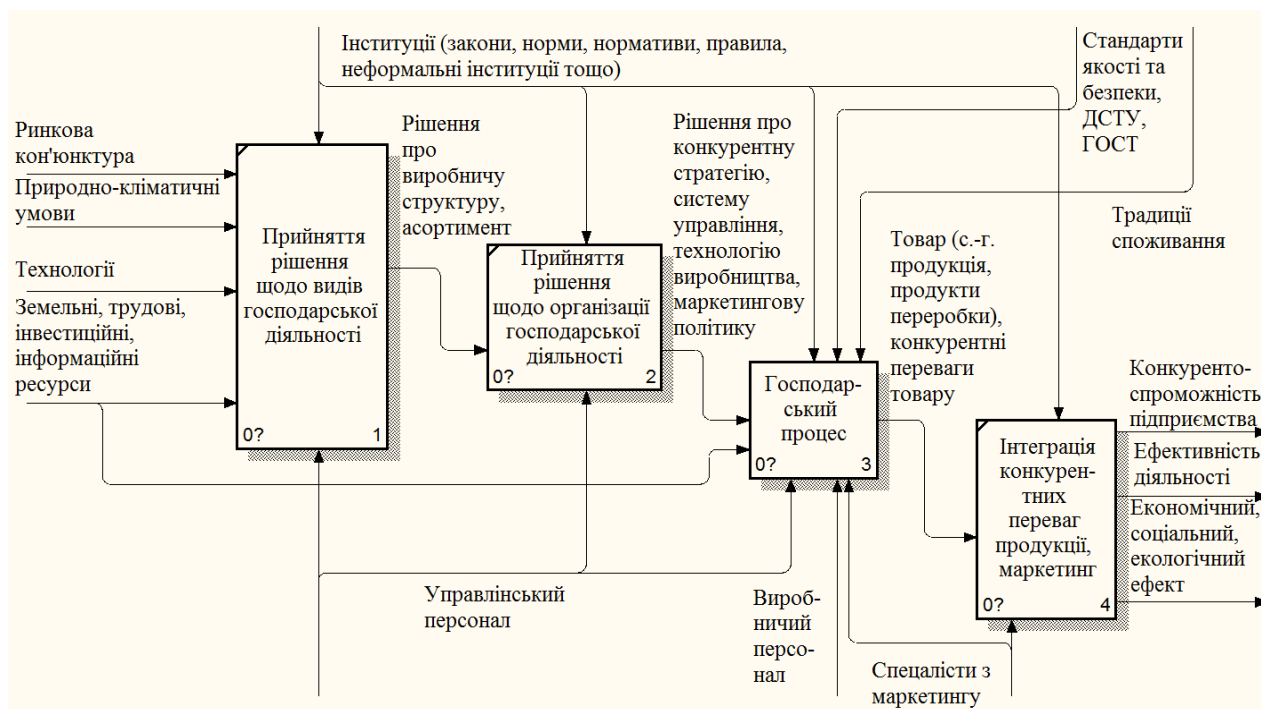

Рис. 1. Структурно-функціональна модель процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства

Систематизація чинників конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств ґрунтується на розподілі факторів прямого впливу на переваги продукції та переваги підприємства. Переваги продукції створюються у рамках господарського процесу, що включає ресурсне забезпечення, виробництво і переробку та збут продукції. Що ж стосується конкурентних переваг

підприємства, то на них впливають обраний тип конкурентної стратегії, здатність обґрунтовувати виробничу структуру й асортимент, наявність і структура торговельної мережі і комунікацій, наявність бренду тощо.

Процес формування конкурентоспроможності підприємства складається з двох блоків: управлінського (управління конкурентоспроможністю) та операційного (сукупність дій щодо створення переваг). Функцією управління є координація елементів операційного блоку та підтримка двостороннього зв'язку між ними. Компонентами концепції управління конкурентоспроможністю визначено принципи його організації та виконувані ним функції. Реалізація управлінської дії здійснюється за допомогою механізму управління конкурентоспроможністю (рис. 2).

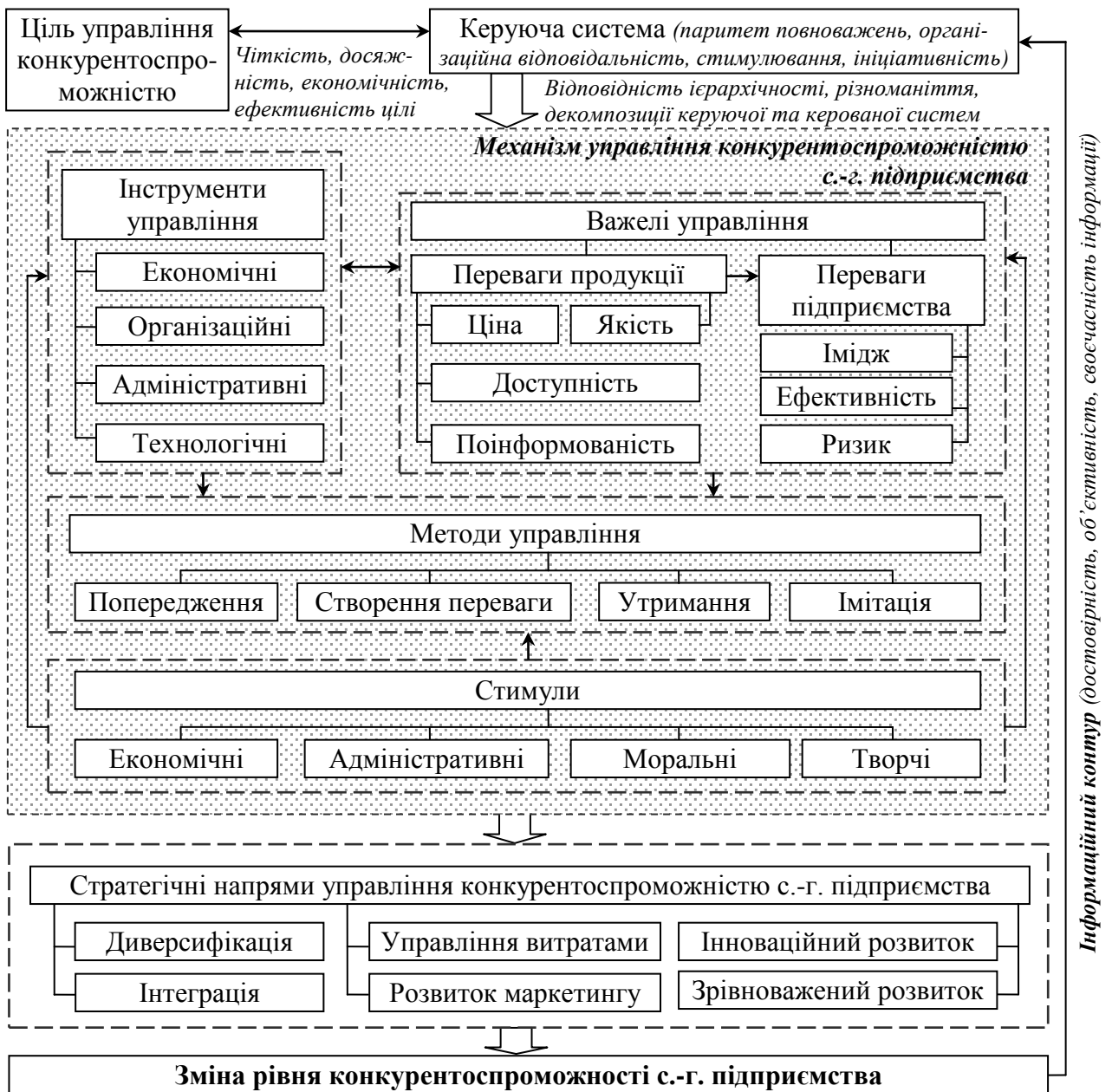

Рис. 2. Концептуальна схема управління конкурентоспроможністю підприємства

Інструменти управління конкурентоспроможністю – це способи впливу на господарську діяльність з метою створення конкурентних переваг. Вони розглядаються крізь призму можливих засобів формування конкурентоспроможності, тобто методів управління нею. Реалізація методів та інструментів управління конкурентоспроможністю відбувається шляхом впливу на систему важелів. Важелі визначено як характеристики продукції та/або підприємства, зміна яких забезпечує підвищення рівня конкурентоспроможності суб'єкта бізнесу.

У другому розділі – **«Методологія дослідження конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства»** – розроблено методологію дослідження процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства; запропоновано методичні підходи оцінювання рівня конкурентоспроможності підприємства, повноти реалізації конкурентного потенціалу та виконання функцій інституціональним середовищем конкуренції сільськогосподарських товаровиробників.

Методологія проведення дослідження конкурентоспроможності підприємств складається з двох блоків. Перший із них – це системне дослідження конкурентоспроможності суб'єкта бізнесу, результати якого мають використовуватись у другому блоці – пізнанні процесу її формування та утримання. Результатом застосування запропонованої методології є отримання нових теоретичних знань про формування конкурентоспроможності та обґрунтування алгоритмів розробки конкурентних стратегій сільськогосподарських підприємств.

Дослідження конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства передбачає виявлення її чинників у розрізі сфер господарської діяльності. На етапі оцінювання відбувається кількісне вимірювання показників, які відображають результати ресурсного забезпечення, виробництва і переробки, збуту продукції та управління підприємством, у порівнянні з конкурентами. Крім того, при дослідженні конкурентоспроможності необхідно враховувати зовнішні впливи, до яких віднесено невизначеність та ризиковість соціально-економічних систем, а також здатність регуляторів інституціонального середовища створювати умови, однаково сприятливі для розвитку суб'єктів господарювання різного організаційно-правового статусу, розміру та інвестиційних можливостей. Зазначені особливості враховано у методологічному підході до системного дослідження конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, який відображає логічну (об'єкт, методи та результати дослідження) і часову (етапи дослідження) компоненти (рис. 3). Запропонована схема дає можливість надати цілісну системну оцінку конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства із урахуванням чинників зовнішнього та внутрішнього бізнес-середовища.

Обґрунтування методів кількісного оцінювання рівня конкурентоспроможності залежить від доступу підприємства до інформації про конкурентів. У випадку, якщо суб'єкт агробізнесу має у розпорядженні необхідні дані, рекомендується використовувати багатовимірні методи, зокрема

методи головних компонент і таксономічного аналізу. У результаті застосування методики оцінки в умовах недостатнього інформаційного забезпечення встановлено, що найвагоміший вплив на конкурентоспроможність вітчизняних сільськогосподарських підприємств мають конкурентні переваги, сформовані у сферах виробництва, управління та збуту продукції. Тобто, визначальним є не наявні ресурси, а здатність максимально ефективно їх використовувати.

Рис. 3. Методичний підхід до дослідження конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств

У разі обмеженого доступу до інформації про суперників доцільно застосовувати методику інтегрального оцінювання на базі нормування результативних показників їх господарської діяльності. Це потребує акумуляції та обробки експертних оцінок. У такому випадку оцінювання здійснюється у чотири етапи, які включають: 1) кількісне вимірювання показників-форм

прояву конкурентних переваг; 2) їх нормування; 3) оцінювання рівня імітованості кожної переваги як ймовірності її повторення конкурентом; 4) обчислення інтегрального коефіцієнта конкурентоспроможності. Незалежно від обраного способу оцінювання, результатом буде визначення узагальнюючого коефіцієнта конкурентоспроможності, що відобразить, наскільки підприємство випереджає конкурентів або як сильно поступається їм.

У третьому розділі – **«Оцінка стану та аналіз конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств»** – визначено сучасний стан та ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств; оцінено повноту використання конкурентного потенціалу сільськогосподарських підприємств і проведено комплексну діагностику їх конкурентоспроможності; проаналізовано господарські ризики діяльності суб'єктів агробізнесу; ідентифіковано проблеми функціонування інституціонального середовища їх конкуренції.

Згідно з результатами аналізу ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, позитивним є зростання урожайності (щорічно на 6,78 %), продуктивності сільськогосподарських тварин (щорічно на 6,83 %), продуктивності праці (щорічно на 7,82 %). Водночас, динаміка рівня рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції характеризується або скороченням (зернові та зернобобові), або несуттєвим підвищенням (цукрові буряки, молоко, плоди та ягоди, приріст свиней у живій вазі), або відсутністю будь-якої тенденції (соняшник, овочі, картопля, м'ясо ВРХ у живій вазі). Встановлено, що причинами наведеного є низькі ціни сільськогосподарської продукції разом із несприятливими тенденціями зміни її собівартості. Зокрема за більшістю видів продукції темпи підвищення реалізаційних цін (у середньому на 4 % щороку) нижчі за темпи зростання собівартості (щорічно на 10 %). Суттєва варіація цін у розрізі каналів збуту супроводжується тим, що вагома частка деяких видів продукції (передусім, це стосується молока та овочів) реалізується за зниженими цінами.

Оцінку рівня конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств необхідно доповнювати дослідженням повноти використання їх конкурентного потенціалу. Для цього використано методику аналізу середовища функціонування (*DEA*-аналіз), яка передбачає порівняльне оцінювання розміру доходу та прибутку у розрахунку на одиницю використаних ресурсів (трудових, грошових, земельних, поголів'я тварин). Отримані результативні коефіцієнти відображають відсоток реалізації потенціалу суб'єктом агробізнесу порівняно із його конкурентами. У дослідженні розглянуто ступінь використання конкурентного потенціалу сільськогосподарських підприємств у розрізі кліматичних зон. Стійкі позиції лідерів у поліському регіоні характерні для підприємств Рівненської області, у лісостеповій зоні – Сумської, а у степовій – Кіровоградської області. Найістотніші резерви зростання рівня рентабельності виявлено у підприємств зони Степу (деякі із них, у разі повного використання конкурентного потенціалу, зможуть забезпечити підвищення рентабельності на 65 %).

Згідно із результатами комплексної діагностики конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, встановлено, що найістотнішим є

обернений лінійний зв'язок рівня конкурентоспроможності та витрат у розрахунку на 1 грн товарної продукції (табл. 1). Це означає, що нижчі питомі витрати і, як наслідок, нижчу собівартість продукції слід розглядати як конкурентну перевагу сільськогосподарського підприємства. Вагомим є і вплив здатності ефективно розпоряджатись наявними ресурсами. Наведене стосується коефіцієнта кореляції конкурентоспроможності та продуктивності праці і валової продукції у розрахунку на одиницю земельних ресурсів.

Таблиця 1

**Вплив чинників на рівень конкурентоспроможності
сільськогосподарських підприємств**

Показник	Фермерські господарства, приватні підприємства		Господарські товариства (за винятком акціонерних), виробничі кооперативи	
	коефіцієнт кореляції	характеристика взаємозв'язку	коефіцієнт кореляції	характеристика взаємозв'язку
Працевзабезпеченість	-0,05	відсутній	-0,19	тісний
Середня заробітна плата	0,27	тісний	0,07	відсутній
Витрати на 1 га с.-г. угідь	0,25	тісний	0,45	тісний
Витрати на 1 грн товарної продукції	-0,92	тісний	-0,93	тісний
Продуктивність праці	0,42	тісний	0,59	тісний
Валова продукція на 1 га с.-г. угідь	0,49	тісний	0,77	тісний
Коефіцієнт повноти використання конкурентного потенціалу	0,54	тісний	0,52	тісний
Питома вага підприємств, які надають послуги, пов'язані із сільським господарством	-0,23	тісний	0,30	тісний
Питома вага підприємств, які здійснюють несільськогосподарську діяльність	-0,05	відсутній	-0,15	відсутній
Рівень спеціалізації	-0,03	відсутній	0,00	відсутній
Частка продукції рослинництва у валовій продукції	0,29	тісний	0,38	тісний
Частка продукції тваринництва у валовій продукції	-0,29	тісний	-0,38	тісний

Для аналізу зовнішніх чинників конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств необхідно ідентифікувати та оцінити ризики їх господарської діяльності. До ризиків суб'єктів агробізнесу віднесено господарські (природно-кліматичні, виробничі, ринкові, екологічні, фінансові, інвестиційні) та конкурентні (спричинені непередбачуваністю дій суперників) ризики. Найзначущими для сільськогосподарських підприємств є ризики несприятливих коливань цін та урожайності сільськогосподарських культур.

Найризиковішою галуззю визначено вирощування та реалізацію зернових. Встановлено, що інструментарій ризик-менеджменту сільськогосподарських підприємств є недостатньо розвинутим на території України. Передусім це стосується сільськогосподарського страхування та хеджування ризиків.

Інституціональне забезпечення процесів формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств лежить у площині врегулювання питань усунення недобросовісної конкуренції, інформаційної асиметрії та негативних зовнішніх впливів. Оцінювання повноти виконання інституціональним середовищем його функцій проведено на базі положень теорії нечіткої логіки (табл. 2). Встановлено, що існування вище згаданих ринкових недосконалостей пов'язане із недостатнім виконанням інституціональним середовищем функцій законодавчого регулювання у сферах кооперації, стандартизації, сертифікації, маркування та інформаційного забезпечення споживачів щодо якості продуктів харчування, а також функції ринкового регулювання конкуренції.

Таблиця 2

Результативність виконання функцій інституціональним середовищем конкуренції сільськогосподарських підприємств

Функція інституціонального середовища	Коефіцієнт повноти виконання функції інституціональним середовищем		
	невеликі підприємства (до 3500 га)	великі підприємства (понад 3500 га)	підприємства-учасники агрохолдингових структур
Законодавчого регулювання	0,21	0,49	0,75
Підтримки підприємництва	0,21	0,21	0,75
Ринкового регулювання конкуренції	0,24	0,50	0,24
Розвитку контракти	0,50	0,57	0,24
Кредитного забезпечення	0,21	0,49	0,75
Інформаційного забезпечення	0,48	0,50	0,78
Держпідтримки	0,21	0,49	0,49
Забезпечення інноваційного розвитку	0,17	0,17	0,50
Коефіцієнт повноти виконання функцій інституціональним середовищем	0,28	0,43	0,56
Рівень ефективності функціонування інституціонального середовища	низький	середній	середній

Недостатня дієвість інституціонального середовища конкуренції суб'єктів агробізнесу особливо негативно позначається на умовах функціонування невеликих підприємств. Зазначене стосується забезпечення їх інноваційного розвитку, кредитування, підтримки підприємництва, законодавчого та ринкового регулювання конкуренції, держпідтримки. Для товаровиробників, що входять до структури агрохолдингів, проблемним є забезпечення розвитку контрактних відносин і ринкового регулювання конкуренції.

У четвертому розділі – **«Напрями забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств»** – визначено роль диверсифікації у процесі формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств; обґрунтовано необхідність їх інтеграції; запропоновано механізми активізації інноваційного розвитку суб'єктів агробізнесу; розроблено систему заходів забезпечення зрівноваженого розвитку сільськогосподарських підприємств та побудовано динамічну модель гармонізації економічної, екологічної і соціальної компонент його господарської діяльності.

Одним із стратегічних напрямів зміцнення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств є диверсифікація їх діяльності, яка забезпечує формування нових та підвищення стійкості існуючих конкурентних переваг, а також зниження господарських ризиків. Вибір форм та напрямів диверсифікації залежить від фінансово-економічного стану і ресурсного потенціалу господарюючого суб'єкта. Для неефективних товаровиробників прийнятною є горизонтальна форма диверсифікації, яка дає можливість на базі доступних ресурсів, техніки і технологій освоїти нові сфери сільськогосподарського виробництва без суттєвих грошових витрат. Достатній рівень ефективності діяльності за умови доступу до інвестиційного капіталу уможлиблює закріплення конкурентних позицій у межах існуючих виробництв, що доцільно здійснювати шляхом вертикальної диверсифікації вздовж ланцюга створення доданої вартості продукції. У такий спосіб буде сформовано переваги у собівартості та якості сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки. Конгломератна та вертикальна форми диверсифікації (особливо напрями, які потребують значних інвестицій і пов'язані з високими ризиками) уможлиблюють формування абсолютно нових конкурентних переваг та суттєве підвищення рівня конкурентоспроможності високоєфективних сільськогосподарських підприємств зі значним ресурсним потенціалом.

Забезпечення стійких конкурентних позицій малих і середніх сільськогосподарських підприємств в умовах недосконалість інституціонального середовища можливе лише на засадах розвитку інтеграційних процесів. Компонентами інтегрованої системи визначено потенціали сільськогосподарських підприємств, зовнішні та внутрішні зв'язки у її межах, правила їх взаємодії і границі об'єднання. Прийняття рішень щодо складу, структури та тактики об'єднання має здійснюватись із урахуванням інтеграційних обмежень (зобов'язань учасників один перед одним) і критеріїв оптимальності його функціонування (досягнення цілей і покращення результативних показників діяльності кожного окремого учасника). Багаторівнева структура інтеграційного об'єднання передбачає створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (перший рівень), які у подальшому взаємодіятимуть із постачальниками та покупцями на засадах вертикальної інтеграції (проміжні рівні). На вищому рівні відбуватиметься інтеграція сфер сільськогосподарського виробництва і переробки із наукою, фінансовою сферою та громадськістю (рис. 4).

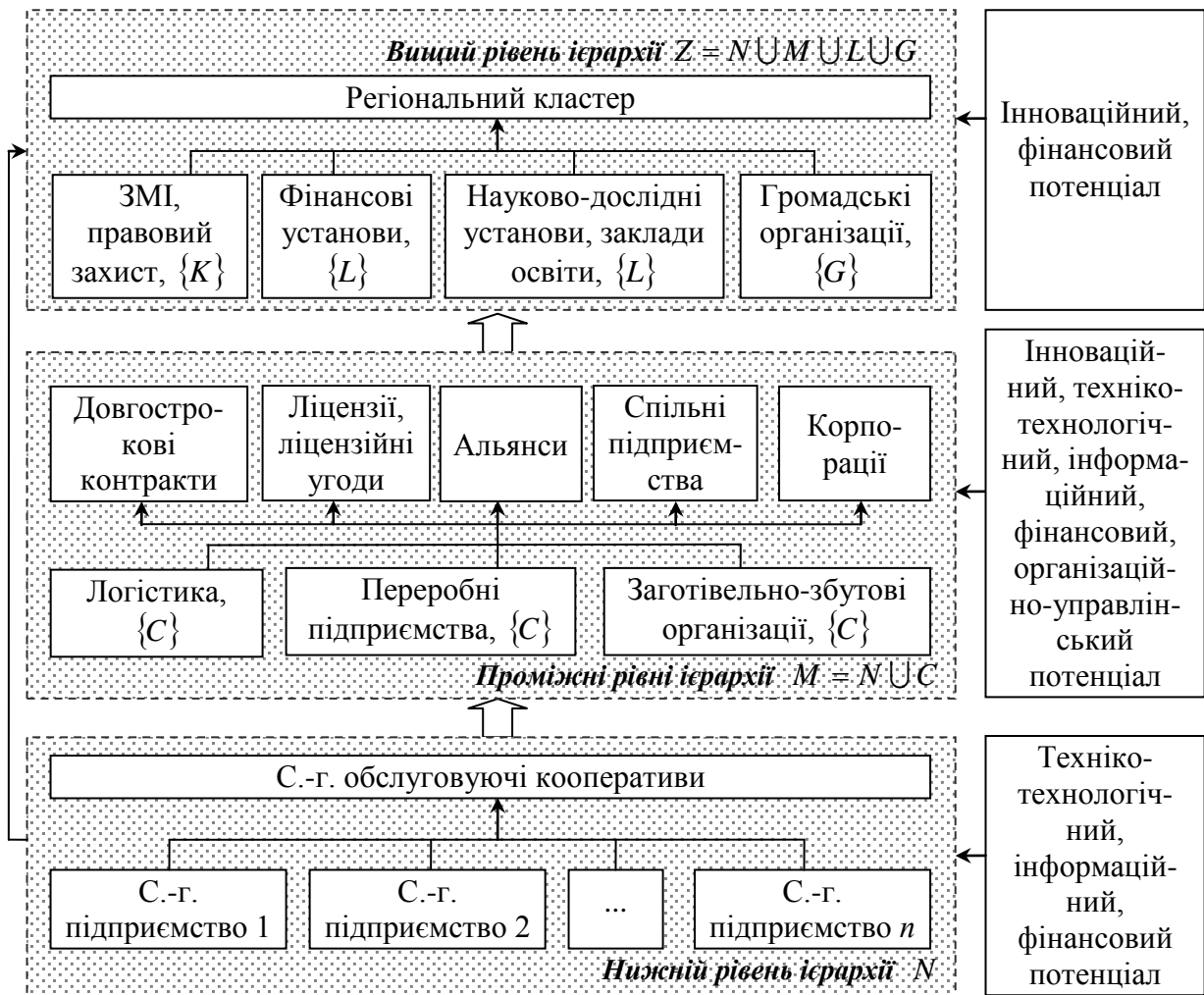

Рис. 4. Ієрархічна будова інтегрованих структур у сільському господарстві

Умовою формування стійких конкурентних переваг сільськогосподарського підприємства є організація господарських процесів на засадах інноваційного розвитку. Подолання проблеми нестачі інвестиційних ресурсів та неналагодженості взаємодії сільськогосподарських підприємств із розробниками інновацій і фінансовим сектором економіки вимагає створення системи інноваційного провайдингу на базі інформаційної платформи, яка охоплюватиме національну мережу та університетські центри трансферу технологій. У межах платформи мають функціонувати бази даних відкритого доступу (інформація про сільськогосподарських товаровиробників, потенційні джерела фінансування, інновації та їх розробників) і закриті банки даних (інформація про новації на етапі розробки).

Невід’ємним від процесу формування стійких конкурентних позицій сільськогосподарських товаровиробників має бути забезпечення їх зрівноваженого розвитку, що передбачає гармонізацію економічної, екологічної та соціальної складових господарської діяльності. Для цього у межах кожної із згаданих компонент необхідно обґрунтувати цільові критерії та визначити стратегію їх досягнення. Наведене забезпечується шляхом впровадження системи внутрішніх методів керування та зовнішніх регуляторів, які формують

механізм управління зрівноваженим розвитком. Для управління зрівноваженим розвитком сільськогосподарських підприємств розроблено його математичну модель, яка складається з трьох блоків. Перший блок включає умову, що обсяг виробництва продукції має прямувати до екологічно чистої складової. В економічному блоці враховано динаміку прибутку, швидкість зростання якого визначається ресурсовіддачею. Соціально-екологічний блок базується на моделях динаміки стану земельних і трудових ресурсів. Використання моделі зрівноваженого розвитку дасть можливість визначити оптимальні розміри фінансування екологічної та соціальної сфер діяльності суб'єктів агробізнесу.

У п'ятому розділі – **«Формування конкурентних стратегій сільськогосподарських підприємств»** – запропоновано методику оцінки оптимальності виробничої структури сільськогосподарського підприємства та розроблено економіко-математичну модель її оптимізації; обґрунтовано механізм управління витратами суб'єктів агробізнесу; визначено основні напрями розвитку маркетингу сільськогосподарських підприємств; обґрунтовано послідовність вибору їх конкурентних стратегій; побудовано динамічну модель забезпечення конкурентоспроможності виробника сільськогосподарської продукції.

Фактором успіху у конкурентній боротьбі сільськогосподарських підприємств є їх здатність обирати види господарської діяльності, комбінація яких забезпечує реалізацію конкурентного потенціалу та достатній рівень ефективності господарювання. Прийняття управлінських рішень щодо вибору видів господарської діяльності рекомендується проводити за такою схемою: 1) оцінка ефективності виробничої структури шляхом зважування рівнів рентабельності існуючих виробництв на їх питому вагу у товарній продукції підприємства; 2) виявлення перспективних напрямів господарської діяльності на основі аналізу матриці «Зважений рівень рентабельності/Розвиток ринку»; 3) уточнення виробничої структури за допомогою двоетапного багатокритеріального оптимізаційного моделювання.

Конкурентні позиції сільськогосподарських підприємств визначаються їх здатністю виготовляти продукцію високої стандартизованої якості із витратами нижчими, ніж у конкурентів. До резервів зменшення собівартості віднесено вдосконалення управлінських процесів, в т. ч. операційного менеджменту, та техніко-технологічне оновлення господарської діяльності. У процесі обґрунтування заходів зниження витрат в рамках визначених резервів необхідно враховувати розмір і рівень рентабельності діяльності підприємства (табл. 3).

Невід'ємним елементом управління витратами визначено їх моніторинг, який ґрунтується на порівняльному аналізі поточних і нормативних витрат та на відслідковуванні причин відхилень між ними. Нормативні витрати доцільно визначати, виходячи із результатів бенчмаркінгу, що передбачає порівняльний аналіз обсягів та структури витрат із конкурентами та адаптацію практики найуспішніших товаровиробників до особливостей інших підприємств. В основу посилення мотивації персоналу до економії ресурсів, яка має забезпечити зростання ресурсовіддачі та, відповідно, зниження собівартості

продукції, доцільно покласти оптимізацію співвідношення основної та додаткової заробітної плати.

Таблиця 3

Заходи зі зниження собівартості сільськогосподарської продукції у підприємствах різного фізичного розміру

Рівень рентабельності	Фізичний розмір сільськогосподарського підприємства		
	до 500 га	500–3500 га	понад 3500 га
Від’ємний (нижче 0 %)	Впровадження високопродуктивних районованих сортів та гібридів, операційний менеджмент, мотивація до заощадження ресурсів, с.-г. обслуговуюча кооперація з метою спільних закупівель, залучення сторонніх організацій.		
Низький (0–10 %)	С.-г. обслуговуюча кооперація, операційний менеджмент, оренда техніки, придбання техніки б/у.	С.-г. обслуговуюча кооперація, операційний менеджмент, лізинг.	Мотивація персоналу до заощадження ресурсів, кооперація з метою моніторингу посівів, придбання високопродуктивної техніки у кредит.
Середній (10–25 %)	С.-г. обслуговуюча кооперація, операційний менеджмент, автоматизація управління, лізинг.	С.-г. обслуговуюча кооперація, операційний менеджмент, придбання високопродуктивної техніки у кредит.	Мотивація персоналу до заощадження ресурсів, моніторинг посівів і використання геотехнологій, автоматизація управління, спеціалізація, придбання ресурсозберігаючої техніки.
Високий (25–60 %)	С.-г. обслуговуюча кооперація, операційний менеджмент, комп’ютеризація управління, лізинг.	Кооперація з метою моніторингу посівів, комп’ютеризація управління, спеціалізація, придбання високопродуктивної техніки.	Технології точного землеробства, моніторинг посівів, роботизація операційних процесів, спеціалізація, концентрація, придбання ресурсозберігаючої техніки.
Дуже високий (понад 60 %)	С.-г. обслуговуюча кооперація, автоматизація виробничих процесів, комп’ютеризація управління, лізинг.	Технології точного землеробства, комп’ютеризація управління, моніторинг посівів, придбання ресурсозберігаючої техніки у кредит.	Повне переведення операційної діяльності на геотехнології, концентрація, придбання робототехніки.

Крім низької собівартості, невід’ємною умовою забезпечення конкурентоспроможності має стати впровадження маркетингових інструментів і технологій, склад і особливості яких залежать, передусім, від типу ринків, на яких функціонує суб’єкт агробізнесу (табл. 4). Встановлено, що для конкурентоспроможних сільськогосподарських підприємств характерні вищі ціни реалізації, які забезпечуються більшою доданою вартістю продукції та доступом до вигідних каналів збуту. Додану вартість продукції для підприємств

можна збільшити за рахунок скорочення маркетингового ланцюга, організації заготівлі, доробки, зберігання, калібрування, фасування, переробки, пакування кінцевого продукту. Фактором, що впливає на резерви створення доданої вартості продукції сільськогосподарських підприємств, є обсяги її виробництва. До критеріїв вибору напрямів реалізації віднесено вид і розмір партії продукції, тип ринку, інвестиційні можливості.

Таблиця 4

**Елементи комплексу маркетингу у розрізі ринків збуту
сільськогосподарської продукції**

Компонент комплексу маркетингу	Ринок В2В (<i>Business-to-Business</i>)	Ринок В2С (<i>Business-to-Customer</i>)
Товар	Якість, умови постачання (своєчасність, періодичність, безперебійність).	Якість, торгова марка, упаковка, маркування.
Ціна	Стратегії ціноутворення: «забезпечення беззбитковості» (стратегія виживання), «витрати + прибуток» (стратегія стабілізації), мінімальна ціна за рахунок зниження собівартості (стратегія розвитку).	
	Період оплати, терміни й умови товарного кредиту.	Застосування системи знижок.
Комунікації (просування)	Прямий маркетинг та особистий продаж; непрямий (одно- або дворівневий) маркетинг; виставки, ярмарки. Позитивний імідж виробника, його фінансова стабільність; особистісні якості та кваліфікація спеціаліста, що реалізує продукцію.	Стимулювання збуту, прямий і непрямий (одно- або дворівневий) маркетинг, реклама.
Доступність (канали збуту)	Прямий продаж: переробним, підприємствам через інтернет-майданчики і платформи, продаж (у т. ч. експорт) із залученням дистриб'юторів. Непрямий продаж: трейдерам, на оптових і роздрібних продовольчих ринках, придорожна торгівля, держзакуплі.	Прямий продаж: на роздрібних продовольчих ринках, через мережу <i>Internet</i> , власну торгову мережу. Непрямий продаж: через мережі супермаркетів, франчайзингові мережі, мінімаркети із залученням дистриб'юторів; експорт, у т. ч. із залученням дистриб'юторів.

Формування та утримання конкурентних переваг сільськогосподарського підприємства має відбуватись у рамках його конкурентної стратегії (детального плану, що конкретизує стратегічні напрями забезпечення стійких конкурентних позицій). У процесі обґрунтування конкурентної стратегії сільськогосподарського підприємства необхідно враховувати його ринкові позиції відносно основних конкурентів. Для цього, за допомогою методів кластерного аналізу, всіх конкурентів слід згрупувати за їх розмірами, ефективністю діяльності, відносною часткою ринку. У такий спосіб формуються стратегічні групи підприємств, які включають конкуруючих суб'єктів ринку. Після цього у межах кожного окремого виду продукції проводиться порівняльний аналіз конкурентних позицій сільськогосподарського підприємства із суперниками у рамках стратегічної

групи. Заключним етапом розробки конкурентної стратегії повинна стати адаптація стратегічних напрямів забезпечення конкурентоспроможності (зокрема, згаданих вище управління витратами, диверсифікації господарської діяльності, інтеграції, забезпечення зрівноваженого розвитку, впровадження маркетингових інструментів і технологій) до особливостей підприємства, а саме до ефективності їх діяльності та розмірів.

Обґрунтовано, що формування та утримання стійких конкурентних позицій і зниження конкурентних ризиків можливе лише за умови зосередження уваги на завчасному створенні конкурентних переваг шляхом перманентного інноваційного оновлення господарських процесів. Управління інноваційними процесами пропонується здійснювати на базі динамічної моделі процесу забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства, яка має вигляд системи диференціальних рівнянь:

$$\begin{aligned} \frac{dy(t)}{dt} &= a \cdot \left[\frac{y_{\max} - y(t)}{y_{\max}} \cdot y(t) \right], \\ z(t) &= \sum_{i=1}^n p_i(t) - \sum_{i=1}^n v_i(t), \\ \frac{dp_i(t)}{dt} &= c_i \cdot \frac{p_{i\max} - p_i(t)}{p_{i\max}} \cdot p_i(t), \end{aligned} \quad (1)$$

де $\frac{dy(t)}{dt}$ – швидкість зміни рівня конкурентоспроможності у момент часу t ; $y(t)$ – рівень конкурентоспроможності у момент часу t ; y_{\max} – максимально можливий рівень конкурентоспроможності; a – показник експоненціального зростання, який визначає кривизну логістичної кривої; $\frac{dp_i(t)}{dt}$ – швидкість зміни валового прибутку від i -тої інновації у момент часу t ; $p_i(t)$ – розмір валового прибутку від i -тої інновації у момент часу t ; c_i – показник експоненціального росту валового прибутку від i -тої інновації; $p_{i\max}$ – максимально можливий розмір валового прибутку від i -тої інновації; $z(t)$ – загальний розмір чистого прибутку підприємства у момент часу t ; $v_i(t)$ – інноваційні витрати на i -ту інновацію у момент часу t ; n – кількість інновацій.

Аналіз розробленої моделі дасть можливість будувати довгострокові прогнози рівня конкурентоспроможності та розміру прибутку, а також визначати період часу, оптимальний для освоєння інновації, яка у майбутньому забезпечить формування нової переваги. Реалізацію моделі розглянуто на прикладі моделювання процесу зростання прибутку від модернізації техніки з метою зменшення витрат мінеральних добрив у товаристві з обмеженою відповідальністю «Підлуби Агро+» Ємільчинського району Житомирської області. За результатами моделювання встановлено, що максимально можливого зростання прибутку (на 30,2 %) підприємство зможе досягти через 3 роки, після чого доцільним є пошук джерел нових конкурентних переваг (рис. 5).

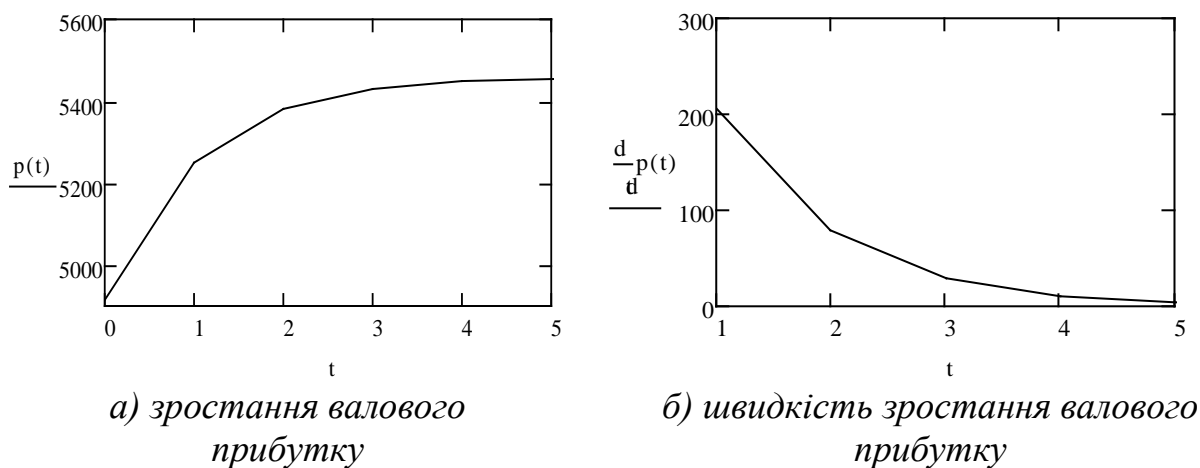

Рис. 5. Моделювання валового прибутку від впровадження системи точного землеробства у ТОВ «Підлуби Агро+»

Таким чином, питання формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств має бути пріоритетним у системі менеджменту їх діяльності. До базових етапів цього процесу належать ідентифікація потенційних джерел конкурентоспроможності, формування конкурентних переваг, забезпечення їх стійкості шляхом імплементації інструментарію управління конкурентними позиціями, а також неперервного моніторингу цих переваг, що проводиться на базі багатоаспектного оцінювання та діагностики рівня конкурентоспроможності. Поряд із контролем безпосередньо конкурентних позицій важливо відслідковувати такі невід’ємні від конкурентоспроможності параметри, як ефективність і ризиковість діяльності суб’єктів агробізнесу та результативність виконання функцій їх інституціонального середовища. Серед стратегічних напрямів забезпечення конкурентоспроможності, що мають доповнювати, а не виключати один одного, головними є управління витратами виробників сільськогосподарської продукції, диверсифікація їх діяльності, кооперація та налагодження і поглиблення компліментарних зв’язків за вертикаллю продуктового ланцюга.

ВИСНОВКИ

Отримані у результаті проведення дослідження теоретичні узагальнення, емпіричне підтвердження їх достовірності та моделювання розвитку процесу, що є об’єктом дослідження, на перспективу дозволили обґрунтувати рекомендації методологічного та прикладного характеру щодо формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, а саме:

1. Еволюційний розвиток теорії конкурентоспроможності доцільно розподілити на чотири етапи. На першому етапі наукові положення про процес формування конкурентоспроможності господарюючих суб’єктів узагальнювались у теорії цінової конкуренції, другого етапу – у теорії ефективного управління, третього етапу – у теорії стратегічного управління, четвертого етапу – у теорії співконкуренції. Враховуючи особливості сучасного

стану ринкових відносин в аграрному секторі економіки, конкурентоспроможність підприємства слід розглядати як характеристику, що відображає ступінь реалізації його фактичної та потенційної спроможності створювати, утримувати і використовувати стійкі конкурентні переваги. Показником стійкості конкурентної переваги слід вважати її імітованість, тобто ймовірність повторення переваги суперниками.

2. Встановлено, що управління процесом формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства доцільно здійснювати на основі структурно-функціональної моделі трансформації його ресурсів, в т.ч. й природних, у конкурентні переваги під впливом дії інституціональних чинників. Утворення переваг кожного окремого виду продукції суб'єкта агробізнесу має відбуватися у межах господарського процесу, що охоплює ресурсне забезпечення, виробництво, переробку і збут продукції. Ключову роль у зовнішньому регулюванні процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств повинно відігравати інституціональне середовище, елементи якого покликані знижувати інформаційну невизначеність та трансакційні витрати шляхом створення рутинізованих моделей поведінки господарюючих суб'єктів.

3. До класифікаційних ознак чинників конкурентоспроможності слід віднести характер їх участі у процесі формування конкурентних переваг та етап господарської діяльності, на якому ці чинники виникають. За першим критерієм чинники слід розподіляти на такі, що мають пряму (тобто, формують конкурентоспроможність) та опосередковану дію (тобто, лише впливають на її рівень). До етапів господарської діяльності включено постачання, виробництво і переробку, збут продукції та управління підприємством. Запропоновану класифікацію покладено в основу оцінювання і моделювання конкурентоспроможності. Зокрема, кількісні параметри чинників прямої дії визначено як частинні показники конкурентоспроможності, що узагальнюються у розрізі кожного окремого етапу діяльності із подальшим зведенням в єдиний показник конкурентоспроможності. Що ж стосується моделювання, яке проводиться для прогнозування реакції рівня конкурентоспроможності на ті чи інші управлінські впливи, то воно має враховувати взаємозв'язки між керованими чинниками прямої та опосередкованої дії.

4. Ключовою ланкою процесу формування конкурентоспроможності суб'єкта агробізнесу визначено управління нею, яке пов'язане зі створенням та утриманням конкурентних переваг шляхом цілеспрямованого впливу на господарську діяльність підприємства. Така управлінська діяльність має реалізуватися за допомогою механізму управління конкурентоспроможністю, зокрема його методів, інструментів, важелів та стимулів. Системна взаємодія компонентів механізму узагальнюється у стратегічних напрямках забезпечення конкурентоспроможності, до яких слід віднести диверсифікацію, інтеграцію, управління витратами, забезпечення інноваційного та зрівноваженого розвитку, обґрунтування і впровадження маркетингової концепції управління господарською діяльністю.

5. Методологія дослідження процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства має ґрунтуватись на теоретичній і методичній компонентах пізнання, які слід розглядати окремо для конкурентоспроможності та для процесу її забезпечення. Встановлено, що у методичному блоці базовим компонентом є методика системного дослідження конкурентних позицій суб'єкта агробізнесу, яка повинна включати комплексну діагностику конкурентоспроможності підприємства та аналіз зовнішніх і внутрішніх умов його функціонування. Комплексну діагностику конкурентоспроможності проведено шляхом оцінки її рівня та визначення ступеня реалізації конкурентного потенціалу підприємства. У дослідження впливу чинників на процес формування конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів рекомендується включати оцінювання таких характеристик їх діяльності, як: оптимальність виробничої структури, рівень ризиковості, виконання інституціональним середовищем його функцій. Узагальнюючим елементом методології повинна стати розробка алгоритму конкурентних стратегій, що враховує вищеописані компоненти.

6. У процесі вибору методів кількісного оцінювання рівня конкурентоспроможності, які визначено методичною базою обґрунтування напрямів формування та утримання переваг, необхідно враховувати доступ підприємства до інформації про конкурентів. У випадку, якщо суб'єкт агробізнесу має у розпорядженні необхідні дані, рекомендується використовувати формалізовані багатовимірні методи головних компонент і таксономічного аналізу. У разі ж обмеженого доступу сільськогосподарського підприємства до інформації про суперників доцільно застосовувати методику інтегрального оцінювання, в основу якої покладено методи нормування та експертного оцінювання. Незалежно від обраного методичного підходу, результатом оцінки має бути обчислення інтегрального показника конкурентоспроможності, який відображатиме, наскільки підприємство випереджає конкурентів або як сильно воно відстає від них і в яких саме сферах.

7. Встановлено, що до основних чинників, які стримують підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських підприємств належать висока собівартість сільськогосподарської продукції та суттєва варіація цін у розрізі каналів збуту (від 8 % для худоби та птиці у живій вазі до 53 % для овочів). Крім того, виявлено недостатню або нечітко виражену тенденцію до зростання рівня рентабельності виробництва переважної більшості видів продукції сільського господарства. Результати комплексної діагностики свідчать про те, що визначальну роль у процесі формування конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу відіграють переваги у виробництві, управлінні та збуті продукції (парні коефіцієнти кореляції результативних показників цих сфер та рівня конкурентоспроможності варіюють від 0,53 до 0,9), тоді як чинники ресурсного забезпечення мають несуттєвий вплив (значення коефіцієнтів кореляції показників ресурсозабезпеченості та конкурентоспроможності коливаються у межах -0,05–0,2). Наведене підтверджено кореляцією конкурентних позицій

сільськогосподарських підприємств та їх здатністю максимально повно реалізувати конкурентний потенціал. Найризикованішими галузями сільського господарства визначено вирощування зернових і зернобобових, а найвагомішими ризиками – фіскальні, природно-кліматичні та цінові.

8. До зовнішніх чинників конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств віднесено здатність інституціонального середовища знижувати ризиковість суб'єктів агробізнесу та сприяти розвитку добросовісної конкуренції шляхом усунення проявів монополізму, негативних зовнішніх впливів та інформаційної асиметрії. Для оцінки виконання інституціями конкурентного середовища їх функцій доцільно використовувати методи нечіткої логіки, орієнтовані на розв'язання важко формалізованих і слабо структурованих задач. Аналітично доведено, що негативний вплив на процес формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств мають монополії на ринках оренди землі та сільськогосподарської продукції; екстерналії, які виникають у результаті відсутності контролю за якістю, маркуванням продукції, використанням ГМО; високий рівень інформаційної асиметрії та ентропії; відсутність доступу до фінансових ресурсів та до сучасних інноваційних продуктів і технологій; високі цінові та фіскальні ризики. Наслідком зазначеного стала суттєва варіація умов конкуренції для сільськогосподарських підприємств, що різняться за розмірами та участю в агрохолдингових структурах.

9. Одним із способів формування нових конкурентних переваг, який сприятиме суттєвому зниженню ризиковості, скороченню собівартості та покращенню якості продукції, має стати диверсифікація діяльності сільськогосподарських підприємств. Вибір пріоритетних форм і напрямів диверсифікації повинен враховувати тип корпоративної стратегії господарюючого суб'єкта, яка залежить від його фінансово-економічного стану та ресурсного потенціалу. Для товаровиробників зі стратегією виживання прийнятною буде горизонтальна диверсифікація із залученням існуючої ресурсної бази і технологій, зі стратегією стабілізації – горизонтальна диверсифікація та вертикальна диверсифікація з метою розширення асортименту і покращення якісних властивостей вже існуючої продукції, зі стратегією зростання – конгломератна і вертикальна форми диверсифікації. Встановлено, що застосування стратегії диверсифікації в ПП «Імпак» Андрушівського району Житомирської області дасть можливість підвищити рівень рентабельності його діяльності на 35 % та переміститись на дві позиції у рейтингу за рівнем конкурентоспроможності (з 4 на 2 місце).

10. Зважаючи на недосконалість інституціонального середовища, невід'ємною умовою формування конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств повинна бути їх інтеграція як за горизонталлю, так і вздовж усього продуктового ланцюга. Методичною основою управління інтеграційними процесами суб'єктів агробізнесу визначено моделювання процесу консолідації їх потенціалів, а також оптимізацію складу і структури об'єднання, функціональних обов'язків і правил взаємодії учасників інтеграції між собою та із зовнішнім середовищем. У результаті розвитку

інтеграції сільськогосподарських підприємств має сформуватись багаторівнева структура, у межах якої, по-перше, товаровиробники взаємодіятимуть на принципах кооперації (нижній рівень ієрархії); по-друге, відбуватиметься поглиблення взаємозв'язків за вертикаллю (проміжні рівні); по-третє, створюватимуться об'єднання кластерного типу (верхній рівень ієрархії). Дієвість розроблених пропозицій підтверджено на прикладі потенційного зростання рентабельності вирощування і реалізації овочів (на 130 в. п.) у результаті кооперації виробників Житомирської області задля спільного зберігання та збуту виготовленої продукції.

11. Забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств можливе лише на засадах їх інноваційного розвитку. До ключових проблем активізації інноваційних процесів у сільському господарстві віднесено низький рівень розвитку інформаційного трансферу технологій та відсутність доступу до необхідних джерел фінансування. Для їх подолання необхідно створити систему провайдингу інновацій. З цією метою на базі університетів аграрного спрямування доцільно впровадити єдину систему інформаційного забезпечення трансферу технологій, яка б об'єднувала сільськогосподарських товаровиробників зі сферами науки і фінансів. В основу такої системи слід покласти загальнонаціональну інформаційну платформу, що інтегруватиме відкриту та закриту інформацію університетських рівнів (зокрема, інформацію про існуючі інновації або новації на стадії розробки, їх ефективність, потреби сільськогосподарських підприємств, джерела фінансування тощо).

12. Механізм управління зрівноваженим розвитком як невід'ємний елемент забезпечення стійких конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств, повинен формуватись системою внутрішніх заходів і зовнішніх регуляторів, імплементація яких сприятиме переходу господарюючого суб'єкта у збалансований стан шляхом гармонізації економічної, соціальної та екологічної компонент його діяльності. Для подолання найвагоміших екологічних проблем надважливим визначено застосування техніки та технологій, які мінімізуватимуть негативний вплив на довкілля і сприятимуть економії ресурсів, а також виробництво сертифікованого екологічно безпечного продовольства. Для обґрунтування рішень щодо обсягів фінансування соціально-орієнтованих і природоохоронних заходів доцільно застосовувати динамічну модель зрівноваженого розвитку, яка дає можливість визначити потенційне зростання рівня конкурентоспроможності та прибутку у результаті імплементації кожного окремого заходу.

13. До найважливіших механізмів формування конкурентоспроможності підприємств віднесено управління витратами, яке пов'язано з мінімізацією собівартості без втрат у якості товару та фізичному обсязі товарної продукції. В основу управління витратами сільськогосподарських підприємств слід покласти метод бенчмаркінгу для порівняльного аналізу розміру і структури витрат у розрізі видів продукції та адаптацію досвіду найуспішніших товаровиробників до особливостей інших підприємств. Резервами зниження собівартості визначено вдосконалення управлінських процесів, у т. ч. системи операційного менеджменту, та нарощення техніко-технологічного потенціалу. При виборі

заходів у рамках цих резервів і джерел їх фінансування підприємство повинно враховувати фізичний розмір та ефективність господарської діяльності. Крім того, з огляду на визначальну роль зниження ресурсомісткості продукції у процесі управління витратами, важливо забезпечити максимальну мотивацію персоналу до економії ресурсів. Для цього запропоновано модель оптимізації структури заробітної плати персоналу, застосування якої передбачає визначення найкращого співвідношення основної та додаткової заробітної плати.

14. До стратегічних напрямів формування й утримання конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств включено впровадження та розвиток маркетингу. Однією з основних умов ефективності маркетингової діяльності повинна бути реалізація продукції за найвигіднішими цінами, що можливо забезпечити за рахунок максимізації доданої вартості продукції та оптимізації каналів її збуту. Резерви створення доданої вартості виготовленої продукції, які слід диференціювати залежно від масштабів виробництва, включають скорочення ланцюга постачання, організацію заготівлі, доробки, зберігання, калібрування, фасування, пакування та переробки сільськогосподарської продукції. Прийнятними, з позиції підвищення рівня конкурентоспроможності, є прямий (переробникам і населенню) та непрямий одно- або дворівневий продаж (передусім, ритейлорам, підприємствам громадського харчування, на оптових ринках та базах, через франчайзингові мережі). Уточнення каналів збуту у межах визначених напрямів просування, а також обґрунтування елементів маркетингових комунікацій необхідно здійснювати із урахуванням виду продукції, розміру сформованої партії та типу ринку.

15. Невід'ємною умовою утримання конкурентних позицій лідера має бути перманентна заміна існуючих переваг новими. Це повинно забезпечуватись за рахунок своєчасного оновлення бізнес-процесів на інноваційній основі. Прийняття рішень щодо формування нових або підвищення стійкості існуючих конкурентних переваг слід здійснювати на базі дослідження динамічної моделі забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу. Вона має вигляд системи диференційних рівнянь, що формалізує процес нарощення прибутку та зростання рівня конкурентоспроможності у результаті впровадження інновацій. Розроблену модель апробовано на прикладі ТОВ «Підлуби Агро+» Лугинського району Житомирської області. Спрогнозовано, що модернізація техніки з метою зменшення витрат на удобрення посівів кукурудзи на зерно дасть можливість підприємству через 3 роки підвищити рівень рентабельності на 30,2 %.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Николук О. М. Управління конкурентоспроможністю сільськогосподарського підприємства: теоретико-методологічні основи: монографія. Житомир: ЖНАЕУ, 2016. 314 с. (18,25 друк. арк.).

У наукових фахових виданнях України:

2. Николук О. М. Стійкі конкурентні переваги підприємства: сутність, джерела формування. *Вісник ЖНАЕУ*. 2010. № 2 (27). С. 228–239. (0,72 друк. арк.).
3. Николук О. М. Етимологія та сутність поняття «конкурентоспроможність». *Вісник ЖДТУ*. 2011. № 1 (55). С. 246–249. (0,68 друк. арк.).
4. Николук О. М. Еволюція теорій конкурентоспроможності. *Вісник Хмельницького нац. ун-ту*. 2011. № 3, т. 2. С. 231–238. (0,99 друк. арк.).
5. Бродський Ю. Б., **Николук О. М.** Системний аналіз поняття «конкурентоспроможність сільськогосподарського підприємства. *Вісник ЖНАЕУ*. 2011. № 1 (28), т. 2. С. 31–41. (0,59 друк. арк., *особистий внесок автора*: визначено зміст економічної категорії «конкурентоспроможність підприємства», ідентифіковано та обґрунтовано властивості господарського процесу підприємства, у межах якого відбувається формування конкурентних переваг суб'єктів агробізнесу, які розглянуто як теоретико-методологічне підґрунтя для розробки структурно-функціональної моделі процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства, 0,30 друк. арк.).
6. Николук О. М. Методологічні аспекти оцінювання конкурентоспроможності підприємств. *Вісник ЖНАЕУ*. 2011. № 2 (29), т. 2. С. 61–73. (0,28 друк. арк.).
7. Николук О. М. Співконкуренція як спосіб підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Вісник ЖНАЕУ*. 2012. № 1(30), т. 2. С. 254–263. (0,57 друк. арк.).
8. Николук О. М. Особливості застосування методів математичного моделювання та оцінювання конкурентоспроможності підприємства. *Економічний вісник НГУ*. 2012. № 2. С. 151–154. (0,81 друк. арк.).
9. Николук О. М. Методологічні принципи управління конкурентоспроможністю підприємств. *Вісник ХНУ*. 2013. № 3, т. 3. С. 34–38. (0,53 друк. арк.).
10. Николук О. М. Інституціональна парадигма організації дослідження діяльності підприємств. *Вісник Сумського НАУ*. 2013. № 2. С. 22–27. (0,57 друк. арк.).
11. Николук О. М. Інституціональна економіка: ключові положення та основні поняття. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 5 (22). С. 43–51. (0,81 друк. арк.).
12. Николук О. М. Оцінка конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства: методичні основи. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту*. Сер. Екон. науки. 2015. Вип. 11, ч. 5. С. 52–57. (0,62 друк. арк.).
13. Николук О. М. Інституції конкурентного середовища сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. Економіка менеджмент. 2015. Вип. 12. С. 104–107. (0,57 друк. арк.).

14. Николук О. М. Модель збалансованого розвитку в управлінні конкурентоспроможністю сільськогосподарських підприємств. *Вісник ЖНАЕУ*. 2016. № 1. С. 277–289. (0,52 друк. арк.).

15. Зіновчук В. В., **Николук О. М.** Методика прийняття рішень в управлінні конкурентоспроможністю сільськогосподарського підприємства. *Вісник ЖНАЕУ*. 2016. № 2 (57), т. 2. С. 80–92. (0,77 друк. арк., *особистий внесок автора*: розроблено методику оптимізації галузевої структури сільськогосподарських товаровиробників, обґрунтовано резерви підвищення доданої вартості сільськогосподарської продукції та пріоритетні канали її реалізації із врахування розміру, інвестиційних можливостей, галузевої структури та рівня рентабельності сільськогосподарського підприємства, 0,40 друк. арк.).

Статті у виданнях інших держав та у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

16. Николук О. Н. Конкурентоспособность сельскохозяйственных предприятий в контексте политики устойчивого развития. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2011. № 2 (26). С. 177–185. (0,54 друк. арк.).

17. Николук О. Н. Источники конкурентных преимуществ сельскохозяйственных предприятий. *Прогресс*. Тбилиси : International Academy of Social-Economic Science. 2014. № 1/2. С. 152–157. (0,54 друк. арк.).

18. Nykolyuk O. Conceptual Principles of Competitiveness of Enterprises. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2014. Vol. 36, No. 3. P. 608–615. (0,51 друк. арк.).

19. Николук О. М., Полянюк В. Б. Оцінка конкурентного потенціалу сільськогосподарських підприємств. *Інноваційна економіка*. 2015. № 4 (59). С. 112–117. (0,67 друк. арк.; *особистий внесок автора*: розробка методики оцінки конкурентного потенціалу, яка ґрунтується на використанні методу таксономічного аналізу, 0,40 друк. арк.).

20. Николук О. М. Управління витратами як механізм забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Бізнес-Інформ*. 2016. № 4. С. 150–156. (0,62 друк. арк.).

21. Nykolyuk O. The multidimensional methods of assessing the competitiveness of farm enterprises. *Економіка АПК*. 2016. № 3. С. 51–56. (0,60 друк. арк.).

22. Николук О. М. Оцінка конкурентоздатності сільськогосподарських підприємств в умовах обмеженої інформації. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 8. С. 160–164. (0,34 друк. арк.).

23. Николук О. М. Управління ризиками як напрям забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Інноваційна економіка*. 2016. № 7/8 (64). С. 75–80. (0,63 друк. арк.).

24. Николук О. М. Методичні основи моделювання інтеграційних процесів сільськогосподарських підприємств. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*. 2016. № 3 (14), т. 2. С. 29–35. (0,60 друк. арк.).

25. Николук О. М., Тимонін Ю. О., Васько С. М. Методика оцінки ефективності функціонування інституціонального середовища сільськогосподарських підприємств. *Проблеми економіки*. 2017. № 1. С. 428–434. (0,73 друк. арк.; *особистий внесок автора*: розробка методики оцінки ефективності інституціонального середовища, яка передбачає використання нечітких множин; ідентифікація інституціональних проблем сільськогосподарських підприємств; розробка нечіткої моделі оцінки ефективності інституціонального середовища конкуренції сільськогосподарських підприємств, 0,35 друк. арк.).

Публікація в іншому науковому виданні:

26. Николук О. М. Напрями забезпечення інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. *Економіка України*. 2016. № 10. С. 35–45. (0,58 друк. арк.).

Тези наукових доповідей:

27. Николук О. М. Еволюція економічної думки щодо процесу управління конкурентоспроможністю продукції. *Продуктивні сили та продовольча безпека країни*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2010. С. 239–243. (0,25 друк. арк.).

28. Николук О. М., Князева О. П. Методика оцінки конкурентоспроможності підприємства із врахуванням ризику неадекватності вхідної інформації. *Актуальні проблеми розвитку регіональних АПК*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 26–27 трав. 2011 р.). Луцьк: РВВ Луцького нац. технічного ун-ту, 2011. С. 192–193. (0,13 друк. арк.; *особистий внесок автора*: розроблено авторську методику оцінки конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств в умовах недостатнього інформаційного забезпечення, визначено напрями застосування методів нормування та інтегрального оцінювання для кількісного вимірювання конкурентоспроможності, 0,07 друк. арк.).

29. Николук О. М. Оцінювання конкурентоспроможності підприємства. *Управління сучасним підприємством*: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 березня 2012 р.). Київ: НУХТ, 2012. С. 30–32. (0,13 друк. арк.).

30. Николук О. М. Кооперація як спосіб зміцнення конкурентних позицій сільськогосподарських підприємств. *Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої Міжнародному року кооперативів (Житомир, 5–7 квіт. 2012 р.). Житомир: ЖНАЕУ, 2012. С. 264–268. (0,27 друк. арк.).

31. Николук О. М. Сутність та класифікація факторів конкурентоспроможності підприємства. *Розвиток аграрного підприємництва: тенденції та перспективи*: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. С. 264–268. (0,17 друк. арк.).

32. Николук О. М. Місце та роль обслуговуючих кооперативів в інституціональному середовищі сільськогосподарських підприємств. *Кооперативні читання: 2013 рік*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.

(Житомир, 4–6 квіт. 2013 р.). Житомир: ЖНАЕУ, 2013. С. 132–136. (0,22 друк. арк.).

33. Николук О. М. Інституціональні засади дослідження процесу розвитку підприємств. *Економіка: сучасний стан та пріоритети розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь, 26 квіт. 2013 р.). Сімферополь: ДІАЙПІ, 2013. С. 81–83. (0,15 друк. арк.).

34. Николук О. М. Моделювання діяльності підприємства: інституціональний підхід. *Менеджмент та маркетинг: сучасні глобальні виклики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 16–17 трав. 2013 р.). Донецьк: ДНТУ, 2013. С. 194–195. (0,15 друк. арк.).

35. Николук О. М. Концептуальні положення управління конкурентоспроможністю підприємства. *Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринку*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 13–14 черв. 2013 р.). Одеса: ОДАУ, 2013. С. 90. (0,09 друк. арк.).

36. Николук О. М. Ресурси як першоджерела конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств. *Підвищення національної конкурентоспроможності управлінські, соціально-економічні та науково-технічні аспекти*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь, Ялта, 19–23 листоп. 2013 р.). Сімферополь, Ялта: СІБУ, 2013. С. 90–94. (0,17 друк. арк.).

37. Николук О. М., Бродський Ю. Б. Моделювання еволюції підприємства в умовах конкуренції. *Перспективи розвитку ринкової економіки на засадах конкурентоспроможності, інноваційності та сталості*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 14–15 лют. 2014 р.) Дніпропетровськ: Гельветика, 2014. С. 178–181. (0,20 друк. арк.; особистий внесок автора: визначено процес еволюції підприємства та його основні характеристики, а також роль інновацій у процесі формування майбутніх конкурентних переваг, доведено обґрунтованість застосування логістичних функцій для моделювання рівня конкурентоспроможності та прибутку підприємства, розроблено систему диференціальних рівнянь, які відображають процес еволюції підприємства, 0,1 друк. арк.).

38. Николук О. М. Методичні засади оцінки потенційного підвищення конкурентоспроможності членів сільськогосподарських кооперативів. *Кооперативні читання: 2014 рік*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 27–29 берез. 2014 р.). Житомир: ЖНАЕУ, 2014. С. 212–217. (0,29 друк. арк.).

39. Николук О. М. Конкурентні переваги виробників органічної продукції рослинництва: систематизація та джерела формування. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: зб. матеріалів доп. учасн. II міжнар. наук.-практ. конф. Житомир: ЖНАЕУ, 2014. С. 362–366. (0,20 друк. арк.).

40. Николук О. М. Конкурентні переваги реалізації продукції сільськогосподарської продукції. *Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку аграрного виробництва*: матеріали міжнар. наук.-практ.

конф. (Харків, 24–25 квіт. 2014 р.). Харків: ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, 2014. С. 65–67. (0,17 друк. арк.).

41. Николук О. М. Управління конкурентоспроможністю підприємства: методологія дослідження. *Кооперативні читання: 2015 рік*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 3 квіт. 2015 р.). Житомир: ЖНАЕУ, 2015. С. 210–214. (0,15 друк. арк.).

42. Николук О. М. Методологічні основи дослідження управління конкурентоспроможністю підприємства. *Фундаментальні та прикладні проблеми підприємницької діяльності в аграрному секторі*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 24 квіт. 2015 р.). Харків: ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, 2015. С. 52–56. (0,14 друк. арк.).

43. Николук О. М. Структуризація інституціонального середовища сільськогосподарського підприємства. *Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 17–18 квіт. 2015 р.). Львів: Вид-во Львівської політехники, 2015. С. 192–194. (0,18 друк. арк.).

44. Николук О. М. Оцінка ефективності функціонування інституціонального середовища сільськогосподарських підприємств. *International Scientific-Practical Conference Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization: Conference Proceedings*. (Klaipeda, January 29, 2016). Klaipeda: Baltija Publishing, 2016. P. 316–320. (0,20 друк. арк.).

45. Николук О. М. Роль маркетингу у забезпеченні конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств. *Маркетингове забезпечення продуктового ринку*: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 17–18 трав. 2016 р.). Полтава: ПДАА, 2016. С. 89–91. (0,10 друк. арк.).

46. Николук О. М. Удосконалення ринкових механізмів регулювання конкуренції сільськогосподарських підприємств. *Formation of modern economic area: benefits, risks, implementation mechanisms: Proceedings of the Internat. Scientif. Conf.* (Tbilisi, Apr. 29, 2016 p.). Tbilisi: SSOTU, 2016. P. 172–175. (0,12 друк. арк.).

АНОТАЦІЯ

Николук О. М. Формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства: теорія, методологія, практика. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). Житомирський національний агроекологічний університет Міністерства освіти і науки України, м. Житомир, 2017.

У дисертаційній роботі обґрунтовано науково-методологічний підхід до дослідження процесу формування конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства. Визначено теоретико-методологічну складову управління конкурентоспроможністю суб'єктів агробізнесу та

процесом її формування. Розроблено методику оцінки рівня конкурентоспроможності із врахуванням інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Висвітлено методичний підхід до аналізу та оцінки зовнішніх чинників конкурентоспроможності. Ідентифіковано проблеми, що перешкоджають формуванню конкурентних переваг вітчизняних сільськогосподарських підприємств. Обґрунтовано напрями і механізми формування та утримання конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу із урахуванням особливостей їх господарської діяльності. Розроблено модель забезпечення конкурентоспроможності підприємства на інноваційній основі.

Ключові слова: конкурентоспроможність підприємства, сільськогосподарське підприємство, конкурентна перевага, конкурентний потенціал, управління конкурентоспроможністю, оцінка конкурентоспроможності, конкурентна стратегія.

АННОТАЦІЯ

Николюк О. Н. Формирование конкурентоспособности сельскохозяйственного предприятия: теория, методология, практика. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.04 – экономика и управление предприятиями (по видам экономической деятельности). Житомирский национальный агроэкологический университет Министерства образования и науки Украины, Житомир, 2017.

В диссертации исследованы теоретико-методологические и научно-практические аспекты формирования конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий. Учитывая результаты анализа исторической трансформации научной мысли в сфере конкуренции и конкурентоспособности, выделены этапы развития теории конкурентоспособности предприятий. На основе теоретических обобщений дано определение сущности понятия «конкурентоспособность предприятия». Разработана структурно-функциональная модель процесса формирования конкурентоспособности сельскохозяйственного предприятия. Усовершенствована классификация факторов конкурентоспособности, которая учитывает их роль в процессе формирования конкурентных позиций бизнес-структур. Обоснована концепция управления конкурентоспособности, которая охватывает его принципы, функции и механизм.

Разработаны научно-методологические положения проведения исследования процесса формирования конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий. Обобщены особенности и задачи оценки и моделирования конкурентоспособности хозяйствующих субъектов. Предложена методика оценки уровня конкурентоспособности, учитывающая особенности информационного обеспечения сельскохозяйственных предприятий, которая предполагает использование методов главных

компонент, таксономического анализа, интегрального и экспертного оценивания.

В работе идентифицированы основные проблемы, которые препятствуют формированию устойчивых конкурентных преимуществ субъектов агробизнеса. Проведена комплексная диагностика конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий с разным организационно-правовым статусом. Усовершенствована методика оценки рисков, использование которой дало возможность определить наиболее значимые риски сельскохозяйственных предприятий и наиболее рискованные отрасли сельского хозяйства. Предложен методический подход к оценке выполнения функций институциональной средой конкуренции производителей сельскохозяйственной продукции, который основывается на положениях теории нечетких множеств.

Определена роль диверсификации деятельности сельскохозяйственных предприятий в процессе формирования их конкурентоспособности. Выделены приоритетные формы и направления диверсификации с учетом финансово-экономического состояния и ресурсной базы сельскохозяйственных предприятий. Доказана необходимость интеграции сельскохозяйственных производителей как по горизонтали, так и вдоль маркетинговой цепи. Разработана модель процесса консолидации их потенциалов с целью интегрирования, а также предложена методика оптимизации состава и структуры объединения, функциональных обязанностей и правил взаимодействия участников интеграции между собой и с внешней средой.

Обоснована важность устойчивого развития субъектов агробизнеса в процессе формирования их конкурентоспособности. Разработан механизм обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственных предприятий, который реализуется за счет внутренних методов и внешних регуляторов управления их деятельностью. Построена модель устойчивого развития, использование которой дает возможность спрогнозировать уровень прибыли субъекта агробизнеса при разных объемах финансирования природоохранных и социальноориентированных мероприятий. В качестве решения проблем, препятствующих инновационному развитию субъектов агробизнеса предложено формирование системы провайдинга инноваций на основе общенациональной платформы и университетских центров трансфера технологий. Выделены преимущества и резервы обеспечения устойчивых конкурентных позиций на европейских рынках.

В работе обоснована методика оценки конкретных позиций предприятия в разрезе видов сельскохозяйственной продукции, которая опирается на методы портфельного и кластерного анализа с использованием матрицы «Взвешенный уровень рентабельности / Относительная доля рынка». Предложена многокритериальная модель оптимизации производственной структуры субъекта агробизнеса, которая предусматривает снижение себестоимости их продукции и увеличение эффективности. Установлена определяющая роль обеспечения низкой себестоимости сельскохозяйственной продукции без потерь качества в процессе формирования конкурентоспособности предприятия. Определены составляющие механизма управления затратами

сельскохозяйственных предприятий. Выявлены резервы снижения себестоимости сельскохозяйственной продукции в зависимости от размера предприятия и уровня рентабельности его деятельности.

Доказана системообразующая функция маркетинговой деятельности в процессе формирования конкурентоспособности сельскохозяйственных предприятий. Выделены резервы повышения добавочной стоимости продукции, особенности которых зависят от ее вида и объемов партий поставок, а также от типа рынка. Согласно тех же критериев, распределены каналы сбыта, оптимизация которых должна обеспечить сельскохозяйственному производителю наиболее выгодную цену продукции. Обоснован методический подход к разработке конкурентной стратегии сельскохозяйственного предприятия, которая представляет собой совокупность стратегических направлений формирования и удержания конкурентоспособности с учетом его размеров, текущих конкурентных позиций и корпоративной стратегии. Разработана динамическая модель обеспечения конкурентоспособности субъектов агробизнеса.

Ключевые слова: конкурентоспособность предприятия, сельскохозяйственное предприятие, конкурентное преимущество, конкурентный потенциал, управление конкурентоспособностью, оценка конкурентоспособности, конкурентная стратегия.

SUMMARY

Nykolyuk O. M. Agricultural Enterprise Competitiveness Formation: Theory, Methodology, Practice. – Manuscript.

Thesis for a Doctor's Degree in Economics, in speciality 08.00.04 – Economics and Management of Enterprises (according to the types of economic activities). Zhytomyr National Agriecological University, Zhytomyr, 2017.

The scientific and methodological approach to the agricultural enterprise competitiveness formation process was grounded in the thesis research. The theoretical and methodological component of the agribusiness entities competitiveness management has been determined. The competitiveness level assessment taking into account the agricultural producers' information provision methodology has been developed.

The methodical approach to the competitiveness external factors analysis and assessment has been presented. The problems that hinder the domestic agricultural enterprises competitive advantages have been identified. The agricultural enterprises competitiveness formation directions and mechanisms considering the peculiarities of their economic activity have been grounded. The model of agricultural enterprise competitiveness ensuring based on innovative development has been worked out.

Key words: enterprise competitiveness, agricultural enterprise, competitive advantage, competitive potential, management of competitiveness, competitiveness assessment, competitive strategy.

Підписано до друку 22.09.2017
Папір друкарський. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 1,8. Формат 60x90/16.
Наклад 100 примірників. Зам. № 1563.
Віддруковано з готових оригіналів-макетів автора
у Житомирському комунальному книжково-газетному видавництві «Полісся».
10008, м. Житомир, вул. Шевченка, 18-а.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру: серія ЖТ № 5 від 26.02.2004 р.